

Еңсегенұлы Т.,
Тоқболат С.
**Тоныкөк жазба ескерткішінің
құндылығы**

Бұл мақалада Түркі қағандығын – түркі империясын орнатудағы ұлы жорықтарда қаған кеңесшісі болған Дана Тоныкөктің Елтеріс-Құтлығ ханмен бірлесіп жасаған жорықтары, оның қысылшаң сәтте қағанға ақыл-кеңес берумен бірге, жауға қарсы әскерді бастап, жеңіске жеткені баяндалады. Тоныкөк жазба ескерткішін дана кеңесшінің өзі жазғаны тастағы мәтіннен айқын білінеді.

Қытайша білім алған Тоныкөк бұл дастанды терең ойлылықпен, поэзияға тән көркемдікті сақтай отырып, философиялық толғау түрінде жасаған. Тоныкөктің Дао даналығынан нәр алғаны осы жазба ескерткіштен анық танылады. Бұл жазба ескерткішті тарихи тақырыпқа құрылған поэзиялық мұра деуге толық болады. Оған осы шығарманың негізгі өзегі етіп түркі қағандығын орнатудағы қаған Елтеріс-Құтлығ пен дана Тоныкөктің атқарған істерін баян еткені дәлел бола алады.

Түйін сөздер: Түркі қағандығы, Дана Тоныкөк, философиялық толғау. Көркем шежіре.

Engseghenuly T., Tokbolat S.
**The value of the written
monument of Tonykok**

This article discusses the assistance of Kagan counselor wise Tonykok and the kagan Yelteris-Kutlug Khan of the Turkic khaganate in the drafting of decrees and other written documents of Turkic Empire, his participation in the battles. There pointed out the personal records of Tonykok of those times and their differences from the paintings on the rocks.

Educated in China, Tonykok created many of his works in poetry and philosophy. The influence of the teachings of the Tao can be traced in the written monuments of Tonykok. Considered these historical written monuments one can confidently speak of their poetic heritage. Here you can see the contribution of the Khagan Yelteris-Kutlug Khan and Tonykok in the development of the written language of the Turkic Khaganate.

Key words: Turkic khaganate, runa, Philosophical thoughts, typology.

Еңсегенұлы Т., Тоқболат С.
**Ценность письменного
памятника Тоныкока**

В статье рассматривается участие советника кагана Елтерис и Кутлыг хана Тюркского каганата мудрого Тоныкока в составлении указов и других письменных документов тюркской империи, в боевых сражениях. При этом выделяются личные записи Тоныкока тех времён и их отличие от росписей на камнях.

Получивший образование в Китае, Тоныкок создал немало поэтических и философских произведений. Влияние учений Дао прослеживается в письменных памятниках Тоныкока, которые с уверенностью можно считать поэтическим наследием. Здесь прослеживается вклад кагана Елтерис-Кутлыга и Таныкока в становлении письменности Тюркского каганата.

Ключевые слова: Тюркский каганат, руна, философское размышление, типология.

ТОНЫКӨК ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШІНІҢ ҚҰНДЫЛЫҒЫ

Көне түркілердің алтын ғасырындағы үлкен қабырға тастарға ойып түсірілген аса көлемді жыр-дастандардың қатарына Тоныкөкке арналған екі жазба ескерткіш жатады. Алдын ала білдіреміз, Тоныкөкке арналып, қатар тұрғызылған, көне түркі руна жазуы ғана түсірілген, қытай жазуынан ада екі биік қабырға тас бар. Түйіндей айтсақ, бұл рухани мұраның атын осы саланың мамандары ғана толық біледі, басқа жұрт бейхабар. Мұны білетіндер археолог, саяхатшылар мен зерттеушілер. Әділін айтқанда, бұл мәдени мұраларды, негізінен, бүлдірушілер де солар. Олардың аты-жөнін атап көрсетейік, бұл бағытта қандай жұмыс атқарғанын да білдірейік. Ресей ғалымдары Д. А. Клеменц пен Е. А. Клеменц 1897 жылы осы жазба ескерткішті тауып, жария етті. Олар Тоныкөк жазба ескерткішінің көшірмесін (эстампажын) алғаннан кейін, 1898 жылы академик В.В. Радлов солар жасаған көшірмені пайдаланып, бұл жазба ескерткішті оқып аударма жасады.

Мұнан соң Моңғол жеріне келген саяхатшылар мен зерттеушілердің бәрі дерлік Тоныкөк жазба ескерткіші мен соған арналған кешенді қайта-қайта қазумен айналысты, бұл жұмыс науқанға айналды десе болады. Олардың бар бітіргені де сол. Ескерткіштің төңірегін де, тұрған орнын да үңгіп қазудың салдарынан жазба ескерткіштер сынып, жазуы өшіріліп бүлінді. Әлгі археологтар мен зерттеушілердің көбісі Тоныкөк жазбасының сыр-сипатын ашып беруге назар аударма қоймады. Себебі, олар Орхон мұралары жөнінде В.В. Радлов пен оның шәкірттері қалыптастырған «Қабір басындағы жазба құлпытас» деген сөзді өзгермейтін қағида етіп ұстады. Ондағы ниет – түркі бектері қымбат байлықтарын өзерімен бірге көмеді деген жалған сәуегейлік еді.

Ежелгі дәуірлерден жеткен маңызды шығармаларға, әсіресе, зәулім қабырға тастарға түсірілген көлемді жазба ескерткіштердің сыртынан қарап қызықтап, мақтануға болмайды, уақыт күтпейді. Қайта жанталасып, сол рухани мұраларды тереңдете зерттеп, танып, игеру қажет, әйтпесе бәрінен бос қаламыз. Сосын, Орхон өңіріндегі самсаған жазба тастардың ішінен біздің аталарымыз жасасуға араласқан ескерткіштер бар шығар деп ынтыға зерттеуіміз тиіс. Ондай жазбалар бар болғанда қандай, жетерлік. Бір ғана Тоныкөк жазба ескерткішінде қазақ халқы-

ның құрамында қазір де бар үйсін тайпасының атауы сол тасқа ойып түсіріліпті. Сондай-ақ, қазақ хандығын құраған түркеш елі сол түркі империясын орнатудағы айбынды халық болып танылады. Осы таста түркештер жайлы едәуір жазылған.

Тоныккөк жазба ескерткішінде қазақ халқының ежелден мекендеген жері – Инжу (Сырдария), Ертіс өзендерінің атаулары қайта-қайта аталады, зерттей түссе осылай тіркей беруге болады. Егер, Тоныккөк жазба ескерткіші қабір басындағы жазба құлпытас болса осындай күрделі, құнды мәселелер, ұлы жеңіс жорықтары жайлы жыр-дастандар кең көлемде талдау жасап жазылар ма еді? Басқасын ескермегеннің өзінде, бұл тасқа түсірілген жазбадағы біртұтас Түркі Елін орнатып, бейбіт өмір, дәулетті тұрмысқа жетудегі алаулаған түркілік-ұлттық намыс, жігер, сана, ерен ерлік жөнінде айтылған маңызды мәселелерді бүгінгі, болашақ ұрпаққа неге ұсынбай келеміз? Жұртшылық білуі керек қой. Бұған тағы қосарымыз, Тоныккөк жазба ескерткіші – айдын мрамор тас бетіне түсірілген классикалық поэзиялық шығарма.

Сондықтан ілгеріректе қалыптасып, жаттанды тұжырымға айналған көне түркі руна жазба ескерткіштері «қабір басындағы жазба құлпытас» деген жорамал ұғымнан таза құтылу үшін Тоныккөк жазба ескерткішін де барынша әділ, айқын, нақтылықпен зерттеп, жаңа ғылыми қорытындылар қалыптастыруымыз басты парыз. Міне, Тоныккөк жазбасының қыр-сырын біліктілікпен ашуда осындай мақсаттар мен міндеттерді, күрделі проблемаларды ағай беруге болады.

Тоныккөк жазба ескерткішінің табылған жері жөнінде қазіргі кезге дейін әртүрлі деректер айтылып, аталып келеді. Мысалға, «Түркістан: халықаралық энциклопедия» атты еңбекте: «Тоныккөк жазуы – Түркі қағанатының (8ғ) өмірін ежелгі түркі поэзиясы стилінде зор шебер бейнелеп көрсеткен, көркемдік дәрежесі биік әдеби жәдігер. Бұл жырдың мәтіні бедерлеп жазылған құлпытасты 19 ғасырда солтүстік Моңғолиядағы Селенга өзені бойынан тапқан ағайынды Клеменцтер еді. Оны зерттеп оқу ісіне В.В. Бартольд, С.Е. Малов, И. В. Стеблева сияқты түркітанушы ғалымдар мол үлес қосты», – деп жазылған (1, 580-б.).

Ал «Көне түркі сөздігі» атты кітапта Тоныккөк жазба ескерткішін «Улан-Батордан 60 км. қашықтықтағы «Боин-Цокто» деген тоғайлы өңірден табылды» деп мәлімдейді (2, 30-б.). Тоныккөк ескерткішіне орай Қ. Сартқожа: «Орталық Моңғолия. Тов аймағының Баян-зүрх сұ-

мыны. Улан-Батордан 60 км, Налайх көмір шахтасынан 20 км. қашықтықта. Баянцогт тауының солтүстік етегінің кең жазығына орналасқан», – деген байлам айтады (3, 209-б.). Сондай-ақ, Н. Базылхан: «Тұныққұқ бітіктасы қазіргі Моңғолия елінің астанасы Ұланбатордан оңтүстік шығысқа қарай 65 км, бүгінгі Баян-зүрх тауының солтүстік-батысында «Цагаа Овоо» деген жерде орналасқан», – деп өз ойын білдіреді (4, 106-б.). Тарихшы И. Қабышұлы осы жәдігер жөнінде сөз қозғай келіп: «Бұл – қазіргі Ұлан-Батордан 36 шақырым жердегі Налайхан тас көмір кешенінің алдындағы әйгілі Тоныккөк ескерткіші», – деп баяндайды (5). Мына келтірілген үзіктерді жазған авторларының әрқайсысы әр жерді ағайды деуге болады. Қысқасы, Тоныккөк жазба ескерткішінің табылған жерін нақты белгілеу әліге дейін бір жүйеге түспегені айқын танылып тұр, әр зерттеуші өзінше қилы-қилы атау қойған. Тоныккөк жазба ескерткіші тұрған жерге баратындарға зерттеушілердің бірі тауға, екіншісі өзенге, үшіншісі тоғайлы далаға, төртіншісі елді мекенге қарай жол сілтейді, бұлай әркімнің өзінше ат қойып, айдар тағуына ерік бермеген дұрыс-ау. Ғылымның барлық саласында қалыптасқан, дәстүрге айналған талап бойынша көне мәдени, тарихи мұралардың тұрған орнын жария ету арнайы бірлескен келісім, шешім бойынша жүзеге асатынын ұмытпаған жөн шығар.

Тоныккөк жазба ескерткіші мен оған арналған кешенді зерттеушілерді екі топқа бөлуге болады. Ашығын айтқанда, осы мәдени орынға келуші ғалымдардың бәрі дерлік Тоныккөк жазба ескерткіштері мен оған арнайы салынған киелі орын кешенге археологиялық қазба жұмыстарын жүргізді, ондағы тасқа түсірілген жазуды оқуға мән бере қойған емес. Мысалға, 1909 жылы Тоныккөк мәдени ескерткішіне келген финляндия ғалымы Г. И. Рамстедт, осында 1925 жылы болған ресей ғалымдары Б. Я. Владимирцев, Б. Бородин, 1957 жылы болған П. Аальто, сол жылы арнайы жұмыс жүргізген моңғол археологы Н. Сэроджав, 1997 жылы болған жергілікті археолог Д. Баяр және басқалар, негізінен Тоныккөк мәдени ескерткішіне археологиялық қазба жұмыстарын жалғастырумен айналысты. Осылайша бір мәдени ескерткішті әр елден келіп жабыла, жарыса қазу Тоныккөк жазба ескерткішінің толық, бүлінбей сақталуына кедергісін тигізді. Бір қынжыларлығы, осы мәдени мұраны зерттеушілер Тоныккөк жазба ескерткіші бәрінен де қымбат мұра екенін ескермеген сияқты. Сосын Орхондағы биік қабырға тастарға түсірілген көне түркі руна жазба ескерткіштерінің ішінде өзгелерімен салыстыр-

ғанда аздап бүлінгені осы Тоныкөк жазба ескерткіші.

Оған қосарымыз, кезінде Тоныкөк жазба ескерткіштерін қамқорлыққа алу, қорғау және сақтау мәселесі де тиісті дәрежеде қолға алынбағаны байқалады. Бұған белгілі ғалым Қ. Сартқожаның: «Бірінші тастың екінші бетінің үстіңгі жағын Кеңес Одағының әскери бөлім солдаттары 1974-1976 жылдары нысанаға алып, мылтықпен атқылағанның әсерінен әріптері танылмай өшіп кеткен», – деген жан айкайын дәлел етуге болады (3, 211-б.). Тоныкөк жазба ескерткіштерін оқып, аударуға В.В. Радлов, С.Е. Малов, Х. Н. Орхун және басқалар тікелей араласты. Ал Қ. Сартқожа мен Н. Базылхан Тоныкөк кешенін зерттеумен де, ондағы жазбаларды аударумен және сөзбе-сөз салыстырумен айналысты. Осы келтірілген дерек, мәлімет, дәлелдерге сүйеніп, Тоныкөк ескерткіш кешеніне қазба жұмыстарын жүргізуге кезінде баса назар аударылғаны толық байқалып тұр. Ондағы жазба ескерткіштерді оқып, тәржімалау әйтеуір ұмыт қалып қоймай жүзеге асқан. Сол сияқты, белгілі қазақ ғалымдары Ғ. Айдаров пен А. С. Аманжолов Тоныкөк жазба ескерткіштері жайлы зерттеу еңбектерінде аздап тоқталып өтті, бұл мұра арнайы алып зерттелінген емес.

Тоныкөк жазбасы екі гранит бағанаға жазылып, қатар орналастырылған. Арнайы зерттеген маманның жазуы бойынша екі жазба тастың арасы қол созымдай-ақ жер екен. Ескерткіш тастың бетіне оңнан солға қарай, тас бағананың басынан төмен қарай түсіріліп, сосын жерге қадап орнатқан. Екі тас бағанада 62 жол жазу бар. Бірінші жазба тастың биіктігі 2, 5 метрдей, ені жарты метрден астам. Екінші жазба тастың биіктігі 2 метр, ені жарты метрге жақын. Көне түркі руна жазба ескерткіштерінің ішінде жақсы сақталғаны Тоныкөк жазба ескерткішіндегі бірінші жазба тас екенін еске саламыз.

Орхон бойындағы қабырға тастарға түсірілген

•*ΟΥΓΛ : ΝΥΓΛΥΣ : *ΧΙΝΗΧ : ↓↓ξξ : ΝΕΥΓΛ

ΓΚΤΥΥΥΒ : ΝΛΥΣ :)ξξξΥΥΥΚ

(6, 101-б.).

Осы жазбаны қазақшаға аударғанда:

Мен өзім Тоныкөк

Табғаш ықпалында тәрбие алдым.

Түркі халқы ол кезде

Табғаш мемлекетінің қарамағында еді, – деген жазба жолдарын оқуға болады (7, 340-б.).

Демек, дана Тоныкөк жастайынан табғаштардың (қытай) тәрбиесінде, ықпалында болып, сол жақта білім алып өседі. Себебі, түркілер ол кезде, негізінен, қытай империясының боданы деңгейінде еді. Одан әрі қарай, 2-ретпен орналастырылған жазба бөлікте түркілер табғаштардың қанауына шыдамай ұйымдасып, бөлініп шығады, хандық құрып, таққа түркі билеушісі отырады. Бірақ, көп ұзамай бұл бірлік ыдырап, қағандық құлап, түркі халқы қайтадан табғаштарға бағынады.

Әйтсе де ол Тәңір өзін ақылды, білімді етіп жаратқанына сүйеніп, әскер басының қабілетінің төмендігіне қарамастан оның хан болғанына амалсыз көнеді. Тоныкөк жазба ескерткішіне, негізінен, түркі қағандығын орнатудағы Елтеріс-Құтлығ қаған тұсындағы оқиғалар мен ел ішіндегі жағдай түгелдей дерлік желі болып тартылған. Оған себеп, Елтеріс табғаштардың билеп-төстеуіне шыдамаған көне түріктерді 682 жылы жинап, жасақ қалыптастырды. Ол бұрын құлаған қағандықтағы қателіктерді ескерген және ескі соғыс әдісінде қала бермеді. Елтеріс қалың бұқараны мән-мағынасыз жасақ қатарына қоса бермеді. Құтлығ өзі жасақтаған әскер құрамына бұрынғы әскер ережесін ұмытпаған, тегі мықты ақсүйектерден жасақтауға күш салды.

Сонымен бірге, ол соғысатын жауының сыр-сипатын білетін, қарсы елдің дәстүрін, әскерді басқарудағы талаптарынан хабары бар, яғни дұшпанның артықшылығын да кемшілігін де көңілге түйген адамдарды іздеп тапты. Мына Тоныкөк пен Ашидэ Юань-чжен қытайша білім, тәрбие алған адамдар болатын. Ол Тоныкөкті өзіне мықты тірек етіп ұстап, жауға қарсы шайқасқа дайындалды. Тоныкөк ескерткішінің 4-ретпен орналастырылған жазба бөліктегі «Еркімен жүргендер бірікті, жиналып, жеті жүз адам болды» деген сөз Елтеріс-Құтлығ жасақтаған әскердің алғашқы санын білдіреді.

Тоныкөк жазба ескерткішінің алғашқы жолдарын оқығаннан-ақ, бұл білімді тұлғаның Құтлығ жасақтаған әскерге әуелгі ұйымдаса бастаған кезден араласып, басшылық еткенін байқаймыз. Құтлығ қаған бастаған жорықтарға Тоныкөктің өзі тікелей араласып, көзімен көргендіктен болар, ол көне түркілерге Құтлығ билік еткен кезеңді алғашқы сәтінен бастап, ішкі жағдайды да қоса қамтып, түгелдей баяндап береді.

Оның «Мен іштей жүрегіммен, оның қаған болғанын қаламадым» деп айтып отырғаны – Елтеріс – Құтлығ. Тоныкөктің тасқа түсірген сөзіне қарағанда, ол Құтлығты хан болуға қабілеті жетпейді деп санады. Оның «Онда арық өгізге, семіз өгіз септесер» деген сөзіндегі «семіз өгіз»–

ақылды, білікті деген мағынада, өзін «семіз өгізге» теңеп отыр. Алайда, ол болашақ қағанның қабілет-қарымына секемдене қарайды. Оны ештеңені терең ажырата алмайтын деңгейде санапты. Тоныкөктің «қайсысы арық өгіз, қайсысы семіз өгіз білмейді-ау» деген сөзі біздің айтқан пікірімізге сәйкес келеді. Бірақ, Тоныкөктің Құтлығ қолбасшы жөнінде бұл баяндап білдіргені ашық айтылған мәлімдеме емес. Ол ханға бұл ойын тура айтпаған. Оның іште тұнған ой-сыры, демек, Тоныкөктің осы дүниені жазардағы жүрегінің түбінен қайнап шыққан ойтолғауы. Тоныкөк осы тасқа түсірген жазбасын көркем поэзия деңгейінде жазуды көздегені толық аңғарылады. Соған орай, ол әлгі тәсілді поэзиялық шығарма жасау үшін қолданған. Кеңесші осы жазбаны жасарда көркем шығармаға ажар беретін сөз өрнектерін шебер пайдаланумен бірге, шығарманың көркемдігіне көлеңке түсіретін тарихи дерек, мәлімет, адам атауларына онша жоламайды.

Ол бұл жазбаны тасқа түсірерде Құтлығтың есімін ұмытып қалмаған шығар, білді. Бірақ, жазбаның көркемдігін ойлап, айтпақ ойын жұмбақтап білдіріп, түйінін шешуді оқушысына қалдырған. Көркем шығармадан ешкім нақты деректер іздемейді, кез-келген туындының поэтикалық формасы арқылы сол шығарманың дәуірін анықтауға болады. Сондықтан оның шығарманың көркемдігін арттыру ниетімен батырлар жырларындағыдай, өз болмысын көтермелеп көрсеткен тұстарына кешіріммен қарау керек. Ал қағандыққа ұмтылған Құтлығ осал адам емес, текті тұқым Ашина атауынан рухтанған жасақшылардан шыққан. Сосын, өмірдің қайшылықтан тұратыны әмбеге аян жағдай. Тоныкөк пен Құтлығ арасында байқалған қайшылық көріністер шығармада адам образын қалыптастыруға көмектеседі. Бәлкім, Тоныкөк тозбайтын мұра жасау үшін шығармасына қайшылықты оқиғаны араластырған шығар, мәңгі тасқа осал нәрсені жазбайды ғой. Ескерткіштегі үшінші жыр-толғауда Тоныкөк пен Құтлығтың бір-бірімен түсінісіп, ортақ мақсатты орындауда ойласып, ақылдасып, қағандық орнатуда жауға бірге аттанғаны баяндалады, яғни, мұнда түркі халқын біріктіріп, тұтасқан ел етуде жасаған бірсыпыра жорықтар жайлы айтылады. Мысалға, ескерткіштегі 7-ретпен орналастырылған жазба бөлікте көк түрік жасақшыларының оңтүстігіндегі табғаштарға, шығыстағы құтандарға, солтүстіктегі оғыздарға қарсы аттанып, елеулі жеңістерге жетеді.

Одан кейін бұл жыр-толғауда сол тұста Шұған құзын, Қарақұмды мекендегенін, аң аулап азық еткендерін, тамағы тоқ болғанын білдіреді. Бірақ, олардың қаптаған қалың жаудың ортасын-

да қалып қойғандығын ескерткіштегі 8-ретпен орналастырылған жазба бөлікте:

Жыртқыш құстар секілді
Жан-жағымыз толған жау болды.
Біз оларға жемтік болдық.
Осылай тірлік етіп жатқанда
Оғыздардан жансыз келді, –

деп болған жәйтті шынайы тұрғыда көркем сөзбен жеткізеді (7, 341, 342-б.). Сонымен, үшінші жыр-толғауда түркі империясын орнатудағы алғашқы қаһармандық жорықтарға қысқаша сипаттама беріледі. Тоныкөк ескерткішіндегі жазбаның бірнеше бөліктеріндегі оқиға Күлтегін жазба ескерткішіндегі Құтлығ пен Қапағанға (Мочур) арналған жыр дастанда келтірілген деректермен сабақтас. Бірақ ортақ оқиғаны авторлар өздерінше баяндаған.

Тоныкөкке арналған ескерткіштегі төртінші жыр-толғауда айналаны қоршаған жау тайпалардан келген барлаушы – жансыздардың түркі билеушілеріне жеткізген деректері, қарсы жақтың көк түріктерге соққы берудегі ұйымдасқан жасырын әрекеттері баяндалған. Атап айтқанда, ескерткіштегі 9, 10, 11-реттермен орналастырылған жазба бөліктерде тоғыз-оғыз, табғаш, қидандардың көк түріктерге қарсы бірлесіп соғысып, дұшпан тұтқан елді қалай бағындырмақ болған жасырын жоспарлары мәлімделген.

Ескерткіштегі бесінші жыр-толғауда көк түрік билеушілерінің жансыздар жеткізген тосын хабарлардан соң олардың күндіз де түнде де мазасыз күйге түсіп, ойланып, толғанып, өзара ақылдасып, бір мәмлеге келгені баяндалған. Бұл қиын сәтте дана Тоныкөк тапқыр, біліктілігімен жеңіске жеткізер аса тиімді жорықтарды ойлап тауып, сол жоспарын ханға баяндап береді. Тоныкөк ел билеушісіне табғаштар, оғыздар, қидандар үшеуі бірігіп соғысса, өздерінің елдің ішін де сыртын да ұстап тұруға шамасы жетпейтінін білдіреді. Ескерткіштегі 13-ретпен орналастырылған бөлшекте Тоныкөктің ханына білдірер өтініші:

Жіңішкені жұқарту оңай іс,
Әлсізді құрту оңай іс.
Егер жіңішке жуан болып кететін болса,
Онда бұл жуанды жинаған алып болады.
Егер әлсіздер күшті болатын болса,
Онда күштілерді құртатын алып болады, –

деген жыр жолдары арқылы терең ойды көркем сөзбен бейнелеп, әсерлі етіп жазылған (7, 342-б.). Одан әрі Тоныкөк ел билеушісіне жауға тойтарыс берудің нақты жолдарын білдіріп бо-

лып, шығыста – қидандарға, оңтүстікте – табғаштарға, батыста – батыстық құрдандарға, солтүстікте – оғыздарға қарсы өздерінің екі-үш мың әскерімен шайқасқа шығуы керек екенін мәлімдеп, ханнан солай жасау мүмкін бе деп сұрайды. Көк түрік қағаны Тоныкөктің бұл соғыс жоспарын тыңдайды, мақұлдайды. Демек, бесінші жыр-толғауда ұйымдасып, күш біріктірген жауды шайқаста бағындырып, жеңіске жетудің тиімді жолдары Тоныкөктің даналық тапқырлығымен іске асқан болып танылады.

Бұл жазба ескерткіштегі алтыншы жыр-толғауда көк түрік қағаны Тоныкөктің жорық жоспарын қолдаған соң ол әскерін өз білдігімен жауға қарсы шабуылға бастайды. Тоныкөк жасағын Өтүкен қойнауына қарай бұрғанда оғыздар Тоғыла өзеніне жүк артылған сиыр-өгіз арбамен келеді. Тоныкөк әскері мен оғыз жауынгерлерінің соғысы ескерткіштегі 16-ретпен орналастырылған бөлікте жинақталып баяндалған, оқып көрейік, оның тастағы негізгі мәтіні мынау:

ᠴᠢᠮᠠᠨᠤᠯᠤᠰᠤ ᠶ᠋ᠢᠨ ᠠᠨᠤᠯᠤᠰᠤ ᠶ᠋ᠢᠨ ᠠᠨᠤᠯᠤᠰᠤ ᠶ᠋ᠢᠨ ᠠᠨᠤᠯᠤᠰᠤ

ᠶ᠋ᠢᠨ ᠠᠨᠤᠯᠤᠰᠤ ᠶ᠋ᠢᠨ ᠠᠨᠤᠯᠤᠰᠤ ᠶ᠋ᠢᠨ ᠠᠨᠤᠯᠤᠰᠤ ᠶ᠋ᠢᠨ ᠠᠨᠤᠯᠤᠰᠤ

ᠶ᠋ᠢᠨ ᠠᠨᠤᠯᠤᠰᠤ ᠶ᠋ᠢᠨ ᠠᠨᠤᠯᠤᠰᠤ ᠶ᠋ᠢᠨ ᠠᠨᠤᠯᠤᠰᠤ ᠶ᠋ᠢᠨ ᠠᠨᠤᠯᠤᠰᠤ

(6, 105-б.).

Бұл жазба бөлікті қазақшаға аударғанда:

Олардың әскері үш мың,
Біздің әскер – екі мың.
Біз соғыстық, Тәңір жарылқап,
Біз оларды бытыраттық.
Олар өзенге құлады, біразы қырылды.
Осыдан соң оғыздардың барлығы
Бізге келіп қосылып, бағынды, –

деген жыр жолдарын оқуға болады (7, 343-б.). Тоныкөктің оғыз әскерін бағындырып, түрік халқын Өтүкен жеріне орналастырғаны және олардың құтты қонысына айналдырғаны ел арасында үлкен қолдау тапты. Бұл жақсы жағдайды естіген халық оңтүстік, солтүстік, шығыс, батыстан ағылып келіп, Құтлығ пен Тоныкөк төңірегіне көптеп шоғырлана бастайды. Осы тұстағы түрік әскерінің толысу жағдайын Тоныкөк тастағы 18-ретпен орналастырылған циклда: Бізге халықтар келді.

Біз екі мың болдық,

Біз екі қол әскер болдық, –

деп қуана баяндайды (7, 344-б.). Көк түрік жорықшылары алдағы болашағын ойлап, иемдене-

тін жерін әрі қарай кеңейте түсу үшін Шаңшұң қаласына, Теңіз өзеніне дейін жорық жасауды мақсат етеді. Тоныкөк бұл жасаған жоспарын өзінің қағанына баяндайды, одан қолдау табады. Бәрінен бұрын, қырғыздың күшті қағаны бұлардың мықты дұшпаны болды. Түйіп айтқанда, ескерткіштегі алтыншы жыр-толғауда Тоныкөктің ақыл-кеңесі және бастауымен түріктер келесі жорыққа аттанып, оғыздарды бағындырады, ең шұрайлы қоныс Өтүкен жерін көк түріктер өздеріне қаратады. Олар жорықты әрі жалғастырып, Шаңшұң мен Теңіз өзеніне дейін барып, жиырма үш кентті жойып жібереді. Осыған қарап, алтыншы жыр-толғауды қаһармандық жорық жайлы жыр-толғау деген орынды.

Осы ескерткіштегі жетінші жыр-толғауда табғаш, «Он оқ», қырғыз халықтарының қағандары өздері ақылдасып, түріктерге қарсы бірлесіп шабуыл жасап, оларды тас-талқан етіп жеңіп, жаулап алуға келіседі. Тоныкөк дұшпанның ұйымдасып, шабуыл жасау әрекетін естігеннен кейін күндіз де түнде де жаны жай таппай толғанысқа түседі. Ол ұзақ ойланып, ақыры қырғыздарға қарсы соғысуға шешім қабылдайды.

Тоныкөк ескерткішіндегі сегізінші жыр-толғау түрік әскерінің қырғыздармен соғысуға аттанған он күндік жорығының барысын, көрген қиындықтарын баяндауға арналған. Атап айтқанда, найза бойы қарды таптап жол салу, тауға өрмелеп шығып, асып түсу, атты жетектеп жалғыз аяқ жолмен жүру, әскер мен мініс аттарды күрделі асудан өткенде қайта түгендеу сияқты тозақ отынан өткендей, естен кетпес жәйттерді рет-ретімен тізбектей мәлімдеген. Сонымен бірге, қырғыздардың ханы және әскерімен найзаласып, бәрін бағындырғанын айтқан.

Тастағы тоғызыншы жыр-толғауда Тоныкөк әскерімен қырғыздардан оралғанда түркеш қағандығынан барлаушы келеді. Жансыздың айтуынша, түркеш те, «Он оқ» халқы да көк түріктерге қарсы шабуылға шығыпты, бұлардың жағдайы ауырлай түседі. Осы сәттегі жағдайды Тоныкөк ескерткішіндегі 31-ретпен орналастырылған бөлшекте:

Бұл сөзді есітіп, менің қағаным:

«Мен үйге қайтамын, менің әйелім өлді.

Мен оның жерлеу рәсімін өткізіуім керек» деді ол.

«Сен әскермен бірге бар,

Алтун қойнауында қал» деді маған, –

деп қаз-қалпында баяндайды (7, 347-б.). Расында, ескерткіштегі 31-ден бастап 40-рет аралығындағы жазба бөліктерде түріктердің айнала-сындағы елдермен соғысуда қиын жағдайларға

кезіккені, соның салдарынан түрік ел билеушілері, әсіресе бектер арасында бір-біріне деген сенімсіздік туындағаны, сөйтіп жауға қарсы шайқасқа шығуға көк түріктер арасында ынта-жігердің төмен болғаны шынайылықпен тізбектеліп баяндалады.

Тоныкөк ескерткішіндегі оныншы жыр-толғау тобына осындағы 40-48 ретпен орналастырылған аралықтардағы жазба бөліктер кіреді. Мұнда көк түріктердің қағандық орнатудағы айтулы шайқастарындағы ірі жеңістері жайлы баяндалады. Хан кеңесшісінің рухтандыруымен көк түріктер жауға қарсы жойқын шабуыл жасайды. Олар біраз тайпаларды бағындырып, кеңбайтақ жерге биліктерін жүргізеді. Нәтижесінде, оныншы жыр-толғауды жеңісті жорық, елді біріктіру, ерлікті мадақтау, қарсыласқа бас идіру, тізе бүктіру жорығы деуге келеді. Жаудың мойын ұсынғанына дәлел – бағынған тайпалар көк түрік билеушілеріне мол сыйлық, қымбат қазынаны көптеп бере бастаған. Мысалға, ескерткіштегі 48-ретпен орналастырылған бөлікте Тоныкөк: Ондағы халық маған Сары алтын, ақ күміс, Қымбат ат жабулар, Басқа да бағалы сыйлықтарды Есепсіз көп әкелді, – деп өзіне көрсетілген игі шараларды көтеріңкі көңілмен баяндайды (7, 351-б.). Осы жазбадағы он бірінші жыр-толғауға мұндағы 49-ретпен орналастырылған жазба бөліктен бастап, бұл тасқа түсірілген көлемді жазбаның ең соңына дейінгі рет-ретімен орналастырылған 14 жыр бөлігі түгел кіреді, яғни, осы тастағы 49-62 жазба бөліктер түгел он бірінші жыр-толғау құрамына

енеді. Бұл жыр-толғаудың алдыңғы жыр-толғаудан тақырып қамтуы жағынан елеулі ерекшелігі бар. Атап көрсетсек, Тоныкөк тастағы 49-ретпен орналастырылған жазба бөліктен бастап Елтеріс қаған екеуінің түркі қағандығын орнатудағы жан қиярлықпен атқарған жұмыстарын жинақтап баяндап, өз талғамымен бағасын береді, сосын бұл ұлы жорықтарының мақсатын, міндетін білдіріп, қол жеткен жемісті істердің нәтижесін атап көрсетеді.

Бағзы заманғы даналар әсте жоғалмайтын рухани мұраларды, өсиет сөздерді түркі халқына арнап дәу тастар бетіне әдейі түсіргендерін өздері жазып көрсетіп кеткен ғой. Бұған зейін жеткізу үшін осы ескерткіштегі 58-ретпен орналастырылған жазба бөлікті оқиық. Мен, ақылды Тоныкөк, мұны түрік Білге қағанның халқына арнап жазуды бұйырдым, – деген сол Тоныкөк кеңесшісінің үні құлаққа келеді (7, 352-б.). Бұдан артық ақиқат дерек енді керек бола қоймас. Түйіп білдірсек, он бірінші жыр-толғау – түркі қағандығын орнату жорығында Тоныкөктің өзі мен Елтеріс қаған екеуінің атқарған жұмыстарын қайта жинақтап айтып, ой таразысына салып, тасқа түсірер әр сөзінің әсерлілігі мен құндылығын арттырып халқына жеткізер және ел-жұртына ұсынар өсиеті мен үндеуін қоса жолдаған, яғни, Тоныкөк жазба ескерткішінің түйінделген қорытындысы болып табылатын философиялық жырға оранған жазба. Сондықтан Тоныкөк жазба ескерткішін түркі қағандығын орнатудағы келелі бір кезенді он бір жыр толғауға сыйғызып, тұтастықта баяндап шыққан көркем шығарма деуге келеді.

Әдебиеттер

- 1 Түркістан халықаралық энциклопедиясы. – Алматы, 2000.
- 2 Древнетюркской словарь. – Л: Наука. Ленинградское отделение, 1969.
- 3 Сарткожа Қ. Орхон мұралары. 1-ші кітап. – Астана: «Күлтегін», 2003.
- 4 Қазақстан тарихы туралы түркі деректері. II том. – Алматы: 2005.
- 5 Қабышұлы И. Халқымыздың өркениетке қосқан асыл мұрасы // Егемен Қазақстан. – 20.03.2004.
- 6 Ucurlı K. Orhun anıtları. – Ankara, 1998.
- 7 Еңсегенұлы Т. Көне түркі р-уна жазба поэзиясы. 2-ші кітап. – Алматы: Білім, 2008.

References

- 1 Turkistan khalykaralyk ensiklopediassy. – Almaty, 2000.
- 2 Drevneturkskiy slovar. – L: Nauka, Leningradskoye otdeleniye, 1969.
- 3 Sartkozha K. Orkhon muralary, 1-shi kitap. – Astana, 2003.
- 4 Kazakstan tarihi turaly turki derekteri, II tom. – Almaty, 2005.
- 5 Kabyshuly I. Khalkymyzdyn orkeniyetke koskan assyl murassy // Yegemen Kazakstan. – 20.03.2004.
- 6 Ucurlı K. Orhun anıtları. – Ankara, 1998.
- 7 Ensegenuly T. Kone Turki runa z hazba poeziyasy. 2-shi kitap. – Almaty, 2008.